

MONITORISH

XI/2 • 2009

Revija za humanistične in družbene vede
Journal for the Humanities and Social Sciences

IZDAJA:

Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana

PUBLISHED BY:

Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana Graduate School of the Humanities

KAZALO / CONTENTS

JEZIK MANJŠIN

- KARMEN MEDICA 7-18
Identitete in identifikacije: od socialnega priznanja do socialne pripadnosti /
Identity vs. Identification and the Dialogical Processes of (Not) Belonging
- SAŠA ŠAVEL-BURKART 19-35
Manjšinska kinematografija: turško-nemški film / *Minority Cinema:
The Turkish-German Film*
- AHMED PAŠIĆ 37-54
Perspektive in dileme muslimanskih skupnosti / *The Perspectives and Dilemmas
of Muslim Communities*

ZGODOVINSKA ANTROPOLOGIJA LIKOVNEGA

- JURE MIKUŽ 57-104
Razvoj in dosežki zgodovinske antropologije likovnega / *The Genesis
and Achievements of the Historical Anthropology of Images*
- SLAĐANA MITROVIĆ 105-118
Kako seksi so *Sex pictures?* / *How Sexy Are Sex Pictures?*

ČLANKI

- PATRICK SERIOT 121-146
Kateri tradiciji pripada ruska slovničarska tradicija? / *What Tradition Does
the Russian Tradition in Grammar Belong To?*
- SVJETLANA JANKOVIĆ-PAUS 147-163
Theory, Practice and Research on Academic Writing in Europe and outside
Europe / *Teorija, praksa in raziskovanje znanstvenega sloga pisanja v Evropi
in izven nje*

DRAŽEN ŠUMIGA 165–183
Struktura fenomenalnega sveta in koncept nejaza v delu *Vprašanja kralja Milinde / The Structure of the Phenomenal World and the Concept of the No-Self in the Questions of King Milinda*

MAJA SUNČIČ 185–201
Makiavelizem v Plutarhovih političnih spisih / *Machiavellism in Plutarch's Political Treatises*

POJMOVNI FANTOMI

Pojmovni fantomi IX / *Phantom Concepts IX* 205–210

DIALOG Z ANTIKO

MAJA SUNČIČ 213–229
Plutarh in Delfi / *Plutarch and Delphi*

PATRICK SERIOT¹

Kateri tradiciji pripada ruska slovničarska tradicija?

Izvleček: Članek skuša odgovoriti na vprašanje, ali obstaja ruska slovničarska tradicija. V ideoloških interpretacijah je zgodovina ruske slovnice tesno vezana na izročila grške, ne pa tudi rimske antike. Ruske slovničarje naj bi od "zahodnih slovničarjev" ločila njihova privrženost ideji, da je jezik predvsem sredstvo za izražanje čustev in vere. Vendar je danes mogoče podvomiti o tem, da zares obstaja pojav, ki bi ga lahko imenovali "ruska slovničarska tradicija" in bi se razlikoval od domnevne "zahodne tradicije". Takšna shematična razlikovanja med tradicijami imajo več opraviti z ideološkimi razhajaji in razlikami v pojmovanjih zgodovine slovnice kot z dejanskim razvojem slovničarskih idej, ki je v resnici izjemno kompleksen.

Ključne besede: slovansko jezikoslovje, ruska slovničarska tradicija, ideologija

UDK: 811.161.1(091)

What Tradition Does the Russian Tradition in Grammar Belong To?

Abstract: The article examines whether there is such a thing as a "Russian tradition in grammar". Ideological interpretations have associated the history of Russian grammar with the works of ancient Greek grammarians rather than the Latin ones; what supposedly distinguishes Russian grammarians from their "Western" colleagues is the idea that language is primarily an instrument for expressing emotions and faith. Today, however, sharp schematic distinctions between Western and Eastern grammatical traditions are open to scepticism, having more to do with ideological conflicts in, and types of, reflection on the history of grammar-writing than with the highly complex development of grammatical ideas.

Key words: Slavic linguistics, Russian tradition in grammar, Eastern influences, ideology

¹ Patrick Seriot je profesor slovanske lingvistike na Filozofski fakulteti Univerze v Lozani.
E-naslov: Patrick.Seriot@unil.ch.

VZHODNE MEJE ZAHODNE TRADICIJE

Id teneamus quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est. (Vincent de Lérins, 5. stoletje)²

Kakor v *Ukradenem pismu* Edgarja Alana Poeja je predmet toliko manj viden, kolikor bolj je vsem na očeh.

To velja tudi za zanimivi pojem "ruska slovničarska tradicija". Če gledamo "zahoda", se zdi očitno, da "zahodno jezikoslovje" (*Western linguistics*) izhaja iz grško-latinske tradicije, ki tvori razmeroma homogeno celoto (Auroux,³ Desbordes⁴) s prvotnim grškim izhodiščem (Benveniste,⁵ Law⁶). Le redka so dela, ki poskušajo nakazati razliko med Grčijo in rimskim svetom na področju preučevanja slovnice.⁷

Če gledamo "z vzhoda", pa je slika precej drugačna. Številni ruski jezikoslovci zatrjujejo in učijo, da "ruska tradicija" pomeni kulturo, ki ni ne evropska ne zahodna in izhaja iz grške tradicije, to pa pogosto prikazujejo kot radikalno nasprotje latinske. Tako je za V. Kolesova⁸ latinska slovnična tradicija v svojem bistvu drugačna od grške, v Rusiji vzbuja "sovražne" miselne povezave, obe tradiciji pa sta v konfliktu, predvsem zaradi uniatskega spora.

² "Držimo se tega, kar so povsod in zmeraj vsi imeli za resnično."

³ "...množična gramatizacija, ki izhaja iz ene same izhodiščne jezikoslovne tradicije (grško-latinske tradicije)" (Auroux, 1992, 11).

⁴ "(V tem besedilnem korpusu) najdemo potrdilo za enotnost grško-latinske tradicije" (Desbordes, 1989, 150).

⁵ "Splošno znano je, da se je zahodno jezikoslovje rodilo iz grške filozofije. Vse jasno kaže na ta izvor. Našo jezikoslovno terminologijo večinoma sestavljajo grški izrazi, ki so bili prevzeti bodisi neposredno bodisi prek latinskih prevodov" (Benveniste, 1966, 19).

⁶ "Without the Greeks of the fifth and fourth centuries BC western civilisation as we know it today would be unimaginable. [...] in the space of three generations a small group of people could set the agenda for much of the subsequent intellectual history of the West, and of western linguistics in particular" (Law, 2003, 13).

⁷ "Če se iz Grčije preselimo v Rim, stopimo v zelo drugačen svet. Upravičeno govorimo o grško-rimskem obdobju kot o obdobju enotne civilizacije, vendar sta se pri tem vlogi Grčije in Rima razhajali in hkrati dopolnjevali" (Robins, 1976, 48).

⁸ Kolesov, 1991, 224.

Logično protislovje lahko potemtakem izrazimo takole:

- po mnenju nekaterih zahodna tradicija nadaljuje grško-rimsko tradicijo;
- v nasprotju s tem po mnenju drugih ruska tradicija, ki je drugačna od zahodne, izhaja iz grške tradicije, ta pa je v radikalnem nasprotju z latinsko;
- torej je grška tradicija obravnavana hkrati kot vir istega (na zahodu) in dokaz različnosti (na vzhodu).

Kako naj bi različno izviral iz istega, si lastilo isti izvor, ne da bi bilo mogoče natanko določiti prelomno točko? Če je Grčija za zahod na vzhodu, za Ruse pa na zahodu, je moralo nekje priti do presenetljivega *nesporazuma* glede interpretacije bizantinskega sveta, ki hkrati nadaljuje izročilo antične Grčije in z njim prelamlja.

Logična protislovja pogosto kažejo, da se problem zastavlja na tak način, da onemogoča kakršno koli rešitev. Zato se nameravamo v tem prispevku posvetiti razlikovanju med istim in različnim. Najprej bomo razčlenili kar prepogosto nesporni pojem "tradicija", ki lahko pomeni epistemološko oviro pri razmišljanju o predmetu raziskave. Mogoče se nam bo potem prikazala v drugi luči slovničarska misel tega "zahodnega sveta", to "zahodno védenje", o katerem govori Foucault,⁹ ne da bi ga sploh definiral, in s tem brez osnove, implicitno vzpostavlja neki neimenovani "vzhodni svet", katerega obstoj si moramo vnaprej zamišljati kot nasprotni pol.

"Zahod" je eden od najbolj nedefiniranih pojmov vseh zgodovin "zahodnega" jezikoslovja. Isto velja za pojem Evropa.

ALI JE POJEM TRADICIJE UPORABEN V ZGODOVINI JEZIKOSLOVNE MISLI?
Predlagam, da pojma "tradicija" ne jemljemo kot vnaprej določeno izhodišče, ampak kot pojem, ki nam "daje zagon za delo", kot zaključno točko raziskave, in da se pri tem ne zanašamo preveč na pomen vnaprej definiranih izrazov ("tradicija X ali Y").

Vsekakor je malo verjetno, da bi komu prišlo na misel govoriti o "tradiciji" pri nuklearni fiziki ali molekularni biologiji. V slovarjih in enciklopedijah se beseda "tradicija" običajno pojavlja v povezavi z verskimi dogmami, folkloro, z znanostjo pa, kot se zdi, nikoli. Ta vrzel toliko bolj preseneča, ker ne manjka primerov rabe te besede v jezikoslovju, ko govorimo o kaki "jezikoslovni tradiciji": kitajski, arabski, hindujski, včasih celo "zahodni". Naj mimogrede omenimo še, da se izraz "tradicionalno jezikoslovje" uporablja slabšalno, "jezikoslovna tradicija" pa ne.

⁹ Foucault, 1966, 262–263.

Lahko smo presenečeni, da ima po tem, ko je o njem sistematično podvomil Michel Foucault,¹⁰ pojem tradicije še vedno domovinsko pravico v zgodovini jezikoslovja, vsaj v neteoretičnem pomenu, ki se sklicuje na očitnost. Vendar ko je Foucault ostro opozarjal na nedoločenost vsebine pojma "idejna zgodovina", si verjetno niti ni mislil, da je možno tako nepazljivo obravnavati pojem tradicije, da z njim označimo med seboj ločene kulturne celote in kulturno determinirane (na neko kulturo vezane) pristope k predmetu jezikoslovnega preučevanja. Tudi Georges Mounin¹¹ se sklicuje na "ustaljeno tradicijo ruske misli", ne da bi zanj ponudil kako definicijo, Jean-Claude Milner¹² pa postavlja "našo tradicijo" nasproti ruski jezikoslovni tradiciji.

Takšna kulturalistična interpretacija jezikoslovnih pristopov navsezadnje niti ne bi presenečala, če ne bi šlo pri njej za popolno nedefiniranost obravnavanih vsebin, za nekakšno prikrito sklicevanje na očitnost, na intuicijo. Če res obstaja "zahodna tradicija" v jezikoslovju, "zahodna misel", kot piše npr. v *Encyclopédie philosophique universelle* (P.U.F., 1989), potem se odpira vprašanje, ki si ga v taki obliki "pri nas", se pravi na zahodu, redko zastavljamo: ali je "ruska misel" del te tradicije, kot menijo ruski "okcidentalisti", ali pa je "svet zase" med evropskimi znanstvenimi tokovi, kot trdijo slavofili?

Gre torej za neki način mišljenja na obrobju Evrope ali morda za neko drugo Evropo? Je šlo za "odcepitev vzhoda od zahodne civilizacije"¹³ ali pa za dve različni civilizaciji? Mogoče bi se pravzaprav morali vrniti v 6. stoletje našega štetja, k prvim zametkom tega, kar se bo po letu 1054 spremenilo v nepremostljivo nasprotje med dvema načinoma razumevanja krščanstva, "zahodnim" in "vzhod-

¹⁰ "Najprej je potrebno dokončati negativno delo: povsem osvoboditi se igre pojmov, ki vsak na svoj način spreminjajo temo kontinuitete. Nedvomno nimajo stroge pojmovne strukture; toda njihova funkcija je točno določena. Takšen je pojem tradicije: teži k temu, da neki celoti fenomenov, ki so hkrati zaporedni in istovetni (ali vsaj analogni), podeli posebni časovni status; omogoča, da se znova premisli disperzijo zgodovine v formi istega; dovoljuje, da se reducira razliko, ki je lastna vsakemu začetku, da bi tako brez diskontinuiranja odkrili nedoločno označitev izvora; po njegovi zaslugi lahko na osnovi trajanja izoliramo novosti ter njihovo zaslužnost transferiramo na izvirnost, genialnost ali odločitev, ki je lastna individuom. Takšen je tudi pojem vpliva ..." (Foucault, 1969, 23). (Op. prev: odlomek je naveden v prevodu Uroša Grilca iz dela *Arheologija vednosti*, Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.)

¹¹ Mounin, 1972, 149.

¹² Milner 1982, 334.

¹³ Breton, 1991, 107.

nim", v dve različici iste kulture, dve "redakciji" iste tradicije, ki je hkrati bizantinska in latinska. Dva "svetova", pri katerih lahko po želji ali glede na tezo, ki jo zagovarjamo, poudarimo bistvene podobnosti ali pa, nasprotno, vztrajamo pri nepremostljivih razlikah. Dva verska, a tudi filozofska, umetnostna, znanstvena svetova, ki sta povezana s tem, da se med seboj privlačita in odbijata.

Na to vprašanje nam lahko pomaga odgovoriti zgodovina slovničarske misli.

"VPRAŠANJE JEZIKA" V VZHODNI EVROPI

Prelom in kontinuiteta sta sicer nasprotni, a preveč poenostavljeni kategoriji, da bi ju lahko uporabili pri razpravljanju o problemih, s katerimi se soočamo ob pojmu "ruska slovničarska tradicija". Ali ena tradicija prehaja v drugo ali pa so meje med njima popolnoma neprehodne? Možnost, da zaidemo v nerešljivo protislovje je zelo velika. Zato se zdi smiselnejše govoriti o "slovničarski misli v Rusiji" kot o "ruski tradiciji".

Najprej velja opozoriti na obrobno mesto, ki ga evropska zgodovina srednjeveškega jezikoslovja odmerja bizantinski slovničarski misli.¹⁴ Ali je šlo torej v Bizancu za "odsotnost Evrope"?¹⁵

To, kar imenujemo "velika shizma" ali "vzhodni razkol", v ruščini pa "ločitev cerkva" (1054), je uradni datum prostorske razdelitve. Ta prostorski rez pa je vendarle bil le krinka za mnogo pomembnejši dogodek, za časovno prelomnico, ki jo pomeni zaprtje atenske šole po ukazu cesarja Justinijana leta 529. V tem ideološkem kontekstu, v katerega je krščanstvo vneslo velike spremembe, se je porodilo v vzhodni Evropi "vprašanje jezika", katerega bistvene značilnosti bomo orisali v nadaljevanju in ki je okvir za preučevanje slovnice pri pravoslavnih Slovanih.

Zdi se, da bizantinski miselni svet pozna dva pristopa k dediščini klasične Grčije. Po eni strani gre za konservativno držo: slovnični opisi in analize so bili predvsem komentarji klasičnih besedil, ki jih je bilo treba ohranjati in posnemati.¹⁶

¹⁴ Drugače Robins, 1993.

¹⁵ "Zahodni pogled" na bizantinsko kulturo vzbuja včasih precej neprijazne komentarje: "Če je Evropa res hči antične Grčije, bi bila Rusija prej hči Bizanca, se pravi tiste Grčije, ki se je okužila z iz Perzije uvoženim vzhodnjaškim despotizmom in ki jo poznamo kot zibelko "cezaropapizma" (Breton, 1991, 104). Ta avtor opozarja, da so zahodnjaki na bizantinsko kulturo gledali kot na "vzhodno" (prav tam, 15). Nasprotno pa je "pogled iz Bizanca" o vdoru zahodnih križarjev, ki so leta 1204 oplenili Konstantinopol, pustil splošni vtis, da gre za barbarske horde, ki napadajo zadnjo trdnjavo civilizacije ...

¹⁶ Prim. Robins, 1976, 46.

Po drugi strani pa je, kakor smo videli, krščanska modrost zavračala pogansko, kar je pripeljalo do preloma.

V slovanskih deželah je položaj drugačen. Ko so se Slovani pridružili krščanskemu svetu, so podedovali spor, ki ga niso sami sprožili, vendar pa so vanj zelo dejavno posegli. Če ne upoštevamo teh izhodiščnih dejstev, ne bomo mogli razumeti razvoja slovničarske misli v pravoslavnem slovanskem svetu. Preverili bomo torej hipotezo, da obstaja v srednjeveški Evropi notranja povezava med "slovničarsko tradicijo" in versko tradicijo.

Pisanje slovnice vsekakor ni samo sebi namen. Skriti razlogi za to dejavnost so vedno zgodovinsko pogojeni. S slovnico se ukvarjamo zato, da bi rešili druge težave, vendar tega ne povemo vedno ali pa se niti ne zavedamo; iščemo pristop, ki bi nas zagotovo pripeljal do resnice, ki bi nam omogočil, da bi se izražali pravilno ali da bi povečali svojo govorniško spretnost, da bi zvesto podali božjo besedo, da bi postavili na noge jezik kakega naroda, se pravi kolektivno zavest, ali da bi podelili legitimnost kaki politični oblasti na nekem območju itd.

Medtem ko je za srednjeveške teoretike v katoliških deželah namen slovnice večinoma oblikovanje *orationis perfectae* (*phrase complète*),¹⁷ pa slovničarska dejavnost v pravoslavnem slovanskem svetu predvsem teži k potrjevanju ugleda slovanščine v grških očeh. Vloga cerkvenega jezika na območju, imenovanem "Slavia orthodoxa", je bila namreč precej drugačna kot vloga latinščine v "Slavia romana".¹⁸

IZPOSOJA, PRILAGAJANJE, ZAVRAČANJE, POSNEMANJE

1.1. Ciril in Metod: četrti evropski cerkveni jezik ali še en tretji?

"Krščeni smo bili v grščini, toda jezik, ki smo ga sprejeli, je bolgarščina. Kaj nam je lahko dal jezik brez kulturne tradicije, literature, zgodovine? Solunska brata sta za Rusijo odigrala usodno vlogo ... Kaj bi se zgodilo, če bi krščanstvo sprejeli v grščini, kakor ga je zahod sprejel v latinščini? Bizanc ni zdržal pritiska neomikanega vzhoda; zahodu je posredoval dediščino svojih zakladov, nam pa zapustil le domače nadomestke, nastale v obdobju nraštvenega in intelektualnega propada."¹⁹

¹⁷ Prim. Stefanini, 1994, 36

¹⁸ Pojma "Slavia romana" in "Slavia orthodoxa" smo si izposodili iz del R. Picchia in njegovih sodelavcev, ki spadajo med bistvene vire informacij za ta članek. Prim. Picchio, 1972; Picchio & Goldblatt, 1984.

¹⁹ G. Špet, 1922 [1989, 28–29].

Naj na kratko spomnimo, da je leta 863 bizantinski cesar Mihael III. pozval brata Cirila in Metoda, pripadnika grške intelektualne aristokracije iz Soluna, naj vodita poslanstvo evangelizacije srednjeevropskih Slovanov, in sicer na prošnjo velikomoravskega kneza Rostislava,²⁰ ki je bil v skrbeh zaradi napredovanja Germanov proti vzhodu. Da bi izpolnila to poslanstvo, se pravi, da bi iz grščine v slovanščino prevedla temeljna krščanska teološka besedila, sta brata na podlagi bolgarsko-makedonskega govora iz okolice Soluna, ki sta ga dobro poznala, izoblikovala knjižni jezik. Ustvarila sta abecedo (najprej "glagolico", nato še "cirilico") in jo prilagodila govoru, na katerem je temeljil knjižni jezik. Posebnost tega jezika, ki ga imenujemo "stara slovanščina", je v tem, da je že od začetka cerkveni jezik, rezerviran za verske namene, v nasprotju z grščino in latinščino, ki sta bili kulturna jezika, preden sta postali jezika krščanske vere. Vendar pa je ravno ta funkcionalna posebnost postavljena v ospredje v polemikah z Grki in tudi z latinsko govorečimi učenjaki, ki skušajo postavljati pod vprašaj *dignitas*, se pravi sposobnost tega jezika za podajanje vseh subtilnosti v bizantinski teologiji. Toda ta jezik je povezal pravoslavne Slovane, medtem ko so katoliški Slovani, ki so živeli v latinskem kulturnem okolju, poznali popolnoma drugačen vzorec gramatizacije svojih ljudskih jezikov.

Drugače kot latinščina je bila stara slovanščina v visokem srednjem veku še vedno dovolj blizu ljudskim jezikom, da je ljudje sicer niso popolnoma razumeli, vendar so jo občutili kot prestižno, privzdignjeno varianto jezika, ne pa kot tuji jezik. Moralo je priti 18. stoletje, da so Rusi opazili, da cerkveni knjižni jezik ni čista oblika, od katere se je sodobna ruščina oddaljila, ampak jezik na južnoslovanski narečni osnovi, se pravi na osnovi stare bolgarščine oz. makedonščine.

Knjižni jezik je bil v stiku z ljudskimi jeziki in zato lahko dostopen za njihove vplive, ta proces pa je potekal pri izobražencih, ki so v njem pisali, bolj ali manj nezavedno. Ni šlo drugače: mrtev jezik, ki so ga uporabljali živi ljudje, se je sčasoma skvaril. Nastale so krajevne različice knjižnega jezika, pojavile so se različne *cerkvene slovanščine* (ruska, bolgarska, srbska itd.). Taka degeneracija bi lahko pripeljala k nastanku nacionalnih slovanskih jezikov v pravoslavnih deželah od 14. stoletja naprej, vendar je, nasprotno, vzbudila reakcije najprej na Balkanu, nato pa, zaradi priliva beguncev po turškem zavzetju Konstantinopla leta 1453, še v moskovski in rutenski Rusiji. Propadanje jezika se je ustavilo, pravopis in morfologija sta bila ponovno vzpostavljena, izpeljava pa je občutno obo-

²⁰ Ta tvorba je približno ustrezala ozemlju današnjih Madžarske in Slovaške.

gatila besedišče. Zgodovino knjižnega jezika v deželah slovanskega pravoslavja in zgodovino metajezikovnega razmišljanja, ki se razvija ob njej, tako sestavljajo zaporedna obdobja lokalno divergentnega razvoja in centralizirajoče puristične reakcije, ki sloni bolj na verskih kot na izključno jezikovnih temeljih.

KONSTANTIN KOSTENEČKI: FIDEIZEM IN HEZIIHAZEM

Kršćanstvo, religija knjige, med načini pristopanja k vsebini (torej k dogmi) daje prednost pisanemu besedilu, vendar pa se do njega v zelo kratkem času izoblikujejo različni odnosi. Kaj kmalu skoraj ni več mogoče govoriti o slovanski "tradiciji" na področju jezika ali slovnice.²¹

Tako se na začetku 10. stoletja v Bolgariji, v generaciji izobražencev, pri katerih so našli zatočišče preživeli iz Moravske pregnani člani odposlanstva Cirila in Metoda, že oblikujeta dva centra, dve šoli, zametka dveh "tradicij". V razmišljanjih Ivana Eksarha o prevajanju daje ohridska šola prednost pomenu pred izrazom. Ker si jezika stilistično in slovnično ne ustrezata (neujemanje slovničnih spolov), je potreben svoboden prevod, *po pomenu*. V tem se Ivan Eksarh ni kaj dosti razlikoval od svetega Hieronima (342–420), avtorja latinskega prevoda Biblije (Vulgate), ki se v enem od svojih pisem posveča razmišljanju o teoriji prevajanja in v njem trdi, da je treba prevesti duh, ne pa črko ("pomen s pomenom raje kot besedo z besedo").²²

Vendar pa sta kmalu, ravno tako v Bolgariji, najprej preslavska, nato pa še trnovska šola začeli v nasprotju s tem priporočati, da se je treba v imenu zvestobe kanonski dogmi *dobesedno* ravnati po izhodiščnem besedilu.²³ Tu se je kasneje izoblikoval odnos do pisanega besedila, ki bi ga lahko imenovali *fideističen*.²⁴ Ta odnos je prevzel Bolgar Konstantin Kostenečki, ki se je zatekel v Srbijo v 15. stoletju, ko je bilo bolgarsko ozemlje že pod turško oblastjo. V tem obdobju so se slovanski ljudski govori že občutno oddaljili od originalnih besedil, v rokopisih pa so se pojavljale vedno opaznejše jezikovne spremembe.

²¹ O nespornosti pojma "slovanska tradicija v filozofiji jezika" v pomenu "filozofija jezika v slovansko govorečih deželah" prim. Rudenko & Prokopenko, 1995.

²² Hieronim, *Pisma*, 57, nav. po Robins, 1976, 74.

²³ Kolesov, 1991, 208; Susov, 1999, 74.

²⁴ Izhodišče fideizma je nezaupanje v razum: vera lahko sloni samo na veri. Razum nam ne pove ničesar o pravi naravi stvari, saj se lahko absolutna resnica temelji le na razodetju in na veri.

Za Kostenečkega pojem *konservativna reforma* ni oksimoron. Zagovarja ponovno vzpostavitev čiste in enotne jezikovne norme s sprejemom zelo strogega verskega formalizma, ki pisani jezik vse bolj oddaljuje od govornega in sakralizira zapisano besedilo kot tako. To prakso filološkega obnavljanja besedil, ki je dobila velik pomen v razpravi o "ruski slovničarski tradiciji", lahko razumemo le skozi doktrino *hezihazma*, na kateri temelji.

V svoji *Knjigi o pismenstvu (Kniga o pismenax, 1423–1426)* Kostenečki tesno povezuje slovanski pravopis (*pravo-pisanie*) s pravoslavjem (*pravo-slavie*), kar si lahko pojasnimo z načeli *hezihastične* doktrine, ki jo je v začetku 14. stoletja definiriral Grigorij Palamas. Zanj svetloba, ki so jo v svetem strahu opazovali apostoli na gori Tabor v času Kristusovega spreminjenja, ni bila *simbol*, ampak *dejanska energija*, ki jo je izžareval Bog.

Za Kostenečkega, ki se je zavzemal, da se stari slovanščini kljub okoliščinam, v katerih je nastala, prizna izvirna čistost, je tako slovansko slovstvo "božje", saj ne gre za posredna znamenja, ampak za *neposredno razodetje* božje prisotnosti. Tak splošen odnos do znakov je posredno pomenil, da je treba pisna znamenja, ki jih je navdihnil Bog kot vidni prikaz božje besede, skrbno razlikovati od nepopolnih znamenj, ki jih je oblikoval človek. Cerkvena slovanščina je bila *ikona* resnice, nujno vidno zaznavna ikona, saj je vlogo svete podobe lahko igrala samo pisna oblika jezika.²⁵ Ker pa je bil pojem jezika popolnoma izenačen z "jezikom pisnih besedil", omejenim na svet znakov, je bilo vsako razmišljanje o jeziku, ki je seglo dlje od pravopisa, npr. ukvarjanje z morfološkimi paradigmami, nesprejemljivo. Po *hezihastičnem* naziranju je vse izrekljivo omejeno s tem, kar je že zapisano. Pri zvesti pisni reprodukciji kanonskih besedil ni potrebna nikakršna gramatikalizacija. Cerkvena slovanščina pa se definira že s svojo *vsebino*, ki je verska in ne laična.²⁶

Fideistični pristop Kostenečkega k besedilu je koherenten, saj vzpostavi povezavo med pravopisno napako in herezijo, med jezikovno napako in svetoskrunstvom. Pravopis je tisti, ki omogoča formalno razlikovanje med časovnostjo in svetostjo s pomočjo pisnih znakov.

Njegova pravopisna doktrina temelji na idealu jasnosti in enopomenskosti znaka. To velja za rabo *ἀντίστοιχον* oz. para grafemov, ki omogočata razlikova-

²⁵ Prim. Goldblatt, 1987, 348.

²⁶ Zaradi tega ga običajno imenujejo "cerkvena slovanščina" (franc. "slave ecclésiastique" ali "slavon d'Eglise", angl. Church Slavonic, nem. Kirchenslavisch).

nje homonimov (npr. z ohranjanjem grškega *ipsilona* in *jote* v slovanski pisavi, medtem ko se v tem času glasova v obeh jezikih že izgovarjata enako). Namen tega pristopa je razkrivanje herezije s pomočjo pravopisa, ki onemogoča dvoumnost. Homofonija pogosto nastane z izgubo nekdanje fonološke opozicije, npr. med *i* in *y* (zadnji samoglasnik) v bolgarščini in srbščini, o čemer pričajo negotova uporaba obeh črk in napake v spisih, ki jih obsoja Kostenečki. Ohranjanje pravopisnega razlikovanja pa omogoča, da se izognemo kakršni koli nevarnosti dogmatskega odklona. Če namreč besedno zvezo *edinorodnyi syn* ("edini sin, ki ga je spočel oče") zapišemo kot *edinorodnii* (stara oblika imenovalnika množine), se lahko takoj materialno soočimo z nestorijansko herezijo, ki uči, da obstajata v Kristusu dve osebi (in ne ena in edina oseba z dvema "naravama", božjo in človeško).

Morda še bolj kot pravopis (kombinacije črk) pa se Kostenečkemu zdijo pomembna diakritična znamenja, se pravi tista, ki niso neposredno vezana na govor. Tako je bil hebrejski zapis božjega imena (samo s soglasniki) v Bizancu razumljen drugače, namreč kot skrivni izraz svetega imena. Pod imenom, ki ni vsebovalo soglasnikov, so pisali vodoravno črto, da so ga poudarili. V bizantinskem in slovanskem pismenstvu so nato podčrtane kratice za sveta imena (slovansko "titlo" iz grškega τίτλος 'napis', 'naslov') obravnavali kot svete.²⁷ Ta sistem okrajšav je postal edini možni način zapisovanja svetih imen in torej tudi vidni znak njihovega vzvišenega pomena. Na podlagi številnih rokopisov od 14. do 15. stoletja ugotavljamo, da besede *angel*, *apostol*, *arhiepiskop*, pisane brez okrajšave in brez titla, označujejo Satanove angele in apostole. S titlom označena beseda *Bog* (БОГЪ) se lahko nanaša samo na krščanskega boga, izpisana z vsemi črkami (БОГЪ) pa omogoča vidno razlikovanje od poganskih bogov.

To je trenutek, ko je bila *vera* v črko najmočnejša; po Kostenečkem ni nihče več pisal s tako strastjo, tako vneto grozil z izobčenjem iz Cerkve tistim, ki "delajo napake" oz. "ki grešijo pri pisanju" (*pogrešajuščie*), in prerokoval odpadnikom, da se bodo cvrli v peklenskem ognju.

V tem času se je na zahodu slovnica, ki se je ukvarjala s pojmom *sermo congruus*, začela ločevati od logike, ki se je osredinjala na pojem *sermo verus*. Kostenečki ni na nobeni strani te alternative; zanj in za vse hezihastične mislece je spoštovanje do črke poroštvo za zvestobo dogmi. Resnica ne izhaja iz pravilne-

²⁷ Vendar se moramo tu spet varovati interpretacije kulture skozi prizmo geografije. Tudi v tradiciji zgodnjega latinskega krščanstva namreč pogosto zasledimo idejo, da *Nomen Dei non potest litteris explicari*.

ga razmišljanja, gramatikalnost ne iz skladnosti s pravili; materialni videz pisanja je tisto, kar zagotavlja skladnost izjave s pravili, ki jih postavlja dogma. V nekem smislu gre za nadaljevanje prvih začetkov grške slovnice: njen predmet preučevanja je resda *pisano besedilo* kot zaporedje črk, toda analizi sestavnih delov stavka in celo stavčnih členov se pripisuje manjši pomen kot samim *črkam*. V skladu s to jezikoslovno-teološko ideologijo binkoštno zahtevo po uporabi ljudskega jezika v bogoslužju iz obdobja Cirila in Metoda nadomesti trditev, da lahko samo pisani jezik, ki je dokončno ustaljen in nespremenljiv, pripelje k odrešenju. Cerkevni jezik postaja mrtev jezik.

Ideje Kostenečkega so se razširile v Rusijo in stale v ozadju teoloških sporov o slovnici in jeziku, zato je še leta 1748 v Rusiji avtor, kot je bil Vasilij Trediakovski, čutil potrebo, da opozori, da je pravopis le drugotni vidik slovnice in da ni povezan s teologijo.

PREVAJANJE SLOVNIC IN SLOVNIČARSKA TRADICIJA

V vzhodni Evropi se razmišljanje o jeziku ne omejuje na gorečo hezihastično privrženost semiotiki nespremenljivega vidnega znaka, kajti tudi tam se je razvila intenzivna slovničarska dejavnost.

Položaj slovnice v srednjeveški katoliški Evropi med 12. in 13. stoletjem opredeljuje dejstvo, da je po Aristotelu predmet vseh znanosti splošen; obstaja razlika med védenjem o poimenovanjih (to je zaradi arbitrarnosti znaka podvrženo domišljiji in iracionalnosti) in védenjem o pravilih, ki je povsod bolj ali manj enako (*paene idem apud omnes*).²⁸ Prevajanje slovnic, na katero naše postrukturalistične oči gledajo kot na čisti nesmisel, je bilo v srednjem veku popolnoma samoumevno. Zato je npr. Roger Bacon lahko izjavil, da je slovnica v vseh jezikih ena in ista in da so površinske razlike med jeziki le plod popolnoma naključnih sprememb: "*Grammatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur.*"²⁹ Zato so prve slovnice ljudskih jezikov v katoliški Evropi priredbe latinskih zgledov (npr. Donata ali Priscijana), ti pa spet posnemajo grške zglede (npr. Dionizija iz Trakije). Ob prestavitvi v drug jezik je bilo dovolj, če so spremenili primere. Enako velja za pravoslavne Slovine, pri katerih gre za isti pojav kulturnega transferja, a s to razliko, da: a) so bili vzori, ki so jih posnemali, na začetku izključno grški in da b) jezik, ki ga je bilo treba opisati in

²⁸ Prim. Stefanini, 1994, 37.

²⁹ Nav. po Robins, 1976, 81.

mu določiti pravila, ni bil ljudski, ampak že skoraj izumrli knjižni jezik, tj. cerkvena slovanščina.

Obširne predstavitve prvih cerkvenoslovanskih slovnice, najprej pisanih, nato pa še tiskanih, lahko najdemo v angleškem,³⁰ v nemškem³¹ in francoskem jeziku.³² Na tem mestu se bomo posvetili le nekaterim podrobnostim gramatikalizacije stare cerkvene slovanščine pri vzhodnih Slovanih.

V deželah slovanskega pravoslavja so torej začeli prevajati slovnice. Postavlja pa se vprašanje, iz katerega jezika so jih prevajali in kateri jezik so ti novi izdelki pravzaprav opisovali.

Najstarejši ohranjeni spis o slovnici v katerem od slovanskih jezikov je rokopis kratke, nedokončane cerkvenoslovanske slovnice, ki so jo dolgo imeli za prevod slovničnega spisa Janeza Damaščana, ki pa v resnici ni nikoli obstajal. Danes se o tem besedilu govori kot o "psevdo-Damaščanu", kompilaciji starejših besedil, ki naj bi nastala v Srbiji v 15. stoletju;³³ res gre bolj za kompilacijo kot pa za prevod enega samega dela. V načinu predstavitve snovi, izrazju in v načinu obravnave slovničnih dejstev se spis zelo zvesto ravna po "grški tradiciji". Nekateri strokovnjaki so dokazali, da npr. pri vrstnem redu predstavitve sklonov (IRTDZ tam, kjer pisec govori o samostalniških kategorijah, medtem ko v drugih delih besedila najdemo klasični vrstni red IRDTZ), upošteva skladenjsko logiko, ki jo je uvedel Apolonij, ne pa semantične logike, ki jo poznamo že od Dionizija.³⁴

Toda v teh prevodih oz. priredbah klasičnih slovnice so se kmalu pojavile težave pri razlikovanju kategorij pri jeziku, ki ga opisujemo. Koliko sklonov je npr. poznala cerkvena slovanščina? Pravzaprav je vse odvisno od zgloda, po katerem se ravnamo: šest, če se ravnamo po latinščini (če prevajamo latinsko slovnico, se pravi, da predložno zvezo enačimo s sklonsko obliko in jo kratko in malo proglašimo za ablativ), če po grščini, pa pet. Treba je bilo počakati na slovnico Smotrickega (Vilna, 1619), ki ugotavlja obstoj sedmih cerkvenoslovanskih sklonov, med katere se uvrščata orodnik in mestnik, ablativ pa ne. Kar se tiče števila glagolskih časov za preteklost, jih poznajo nekateri avtorji dvakrat več kot drugi,

³⁰ Worth, 1983.

³¹ Jelitte, 1972; Tomelleri, 1999.

³² Archaimbault, 1998; 1999.

³³ Prim. Archaimbault, 1999, 44–45; Worth, 1983, 14 in nasl.

³⁴ Nikolski, 1999.

nerazumljive neskladnosti pa opazimo že pri samih oblikah aoristove paradigme. Kasneje bomo videli, kakšen je bil vzrok za to.

GRŠKA ALI LATINSKA TRADICIJA?

Lahko bi rekli, da se do začetka 15. stoletja v vseh slovničnih razpravah, ki so bili napisane in nato izdane v Rusiji (moskovski ali rutenski), kaže izključni vpliv grških teorij. Rusija spozna latinske zglede leta 1522 s prevodom Donatovega dela *Ars minor*. Če se torej držimo načela, da so latinski vzori posnemali grške, se moramo vprašati, ali se je ohranilo kaj oprijemljivega od spopada "dveh tradicij", grške in latinske.

Sicer pa je treba priznati, da pri teh dveh smereh ni zaznati razlik, ki se jih ne bi dalo spraviti na skupni imenovalec. Vrstni red osmih stavčnih členov je različen, vendar jih je še vedno osem, to pa je število, ki simbolizira popolnost (imamo sedem življenjskih obdobj, osmo pa je smrt, s katero se krog zaključí). Kakor bi lahko pričakovali, poznajo tiste cerkvenoslovanske slovnice, ki so napisane po grškem vzoru, člen (*različie*), tiste, ki so napisane po latinskem pa medmet (*meždometie*). V vseh primerih pa gre za poskuse, da bi na silo spravili značilnosti stare cerkvene slovanščine v vnaprej določen okvir, kar pripelje do nenavadnih oblik, ki včasih nimajo nikakršne zveze niti z izhodiščno staro slovanščino niti z njenim razvojem v času in prostoru. Če bomo torej prevajali latinsko slovnico, bomo imeli štiri pravilne in dve nepravilna spregatvena vzorca za sedanjik (celo leksemi, ki so uporabljeni kot primeri za paradigme, so takšni kot v latinščini, namreč za 1. spregatev *ljubiti* = *amare*, za 2. *učiti* = *docere* itd.),³⁵ če bomo prevajali grško slovnico, pa jih bomo mimogrede našli kar trinajst.³⁶ Vprašanje, ki nas zanima, je, ali se da iz tega *dvojnega skupnega vira* (grškega in latinskega) ugotoviti, kako so lahko v Rusiji nastale tako kategorične trditve o zarezih med latinskim in grškim svetom.

ODNOS DO JEZIKA DOLOČA IDEOLOGIJA, KI STOJI V OZADJU

Moskovska Rusija in Rutenija: kaj je kasnejše in kaj je od drugod?

Če hočemo nadaljevati razmišljanje, se znajdemo pred težavnim problemom *poimenovanja* območja ali območij, ki jih omenjamo v zvezi z "rusko tradicijo". Dejansko je treba poudariti, da prve starocerkvenoslovanske slovnice pri vzhod-

³⁵ Prim. Archaimbault, 1999, 62; Worth, 1983, 96.

³⁶ Worth, 1983, 19.

nih Slovanih niso izšle v moskovski Rusiji, ampak v manj znani državi, namreč v Poljsko-litovski zvezi ali *Rzeczpospolita*,³⁷ kjer je bila vladajoča elita sicer katoliška, vendar je tam živela tudi številna vzhodnoslovanska pravoslavna manjšina. Vendar pa to državo, ki z moskovsko Rusijo ni imela dosti skupnega, številni ruski raziskovalci še danes vztrajno imenujejo "jugozahodna Rusija". Položaj se še bolj zaplete, ko opazimo, da imajo cerkvenoslovanske slovnice, o katerih govorimo, beloruski strokovnjaki za "slovnice starobeloruskega jezika",³⁸ ukrajinski pa za "slovnice staroukrajinskega jezika",³⁹ medtem ko I. Susov⁴⁰ o njih govori kot o "prvih natisnjenih ruskih slovnica". Čeprav je ves ta proces poimenovanja sporen, smo se odločili, da bomo za te vzhodne Slovane, katerih nasledniki so kasneje postali Belorusi in Ukrajinci,⁴¹ uporabljali izraz "Ruteni".⁴²

Poljsko-litovsko zvezo, ki je bila ustanovljena leta 1569 in je zdržala do razdelitve Poljske konec 18. stoletja, so zaznamovali neprestani verski spopadi, ki so doživeli vrhunec z velikopotezno protireformacijo, posledica katere je bila med drugim tudi ustanovitev uniatske cerkve na cerkvenem zboru v Brest-Litovsku (1596). Številni pripadniki pravoslavne vere so takrat priznali papežvo avtoriteto, pri tem pa ohranili svoje obredje v celoti, tudi cerkvenoslovansko bogoslužje. Na tem stičnem območju med zahodnimi (Poljaki) in vzhodnimi Slovani (Ruteni), med katoliki, pravoslavci, uniati in protestanti (če pustimo ob strani Žide in nekaj muslimanskih Tatarov), ki so ga Poljaki imenovali "vzhodna ozemlja", Rusi pa "zahodna ozemlja", so nastala plodna tla za vnete teološke razprave, ki so se vrtele ravno okoli jezika in slovnice. Brez povezave z "vprašanjem rutenskega jezika", ki je zaznamovalo verske spore v Poljsko-litovski zvezi za časa protireformacije, "ruske slovničarske tradicije" še vedno ne bi mogli dobro razumeti.

³⁷ Prim. Durovic, 1995, Uspenski, 1994a.

³⁸ Jaskevič, 2001.

³⁹ Nimčuk, 1985.

⁴⁰ Susov, 1999, 79.

⁴¹ V XVII. stoletju ni obstajal nobeden od teh dveh izrazov. Pravoslavni vzhodni Slovani na Poljskem in v Litvi so se sami imenovali bodisi "Rus'kye" bodisi "Rusiny", moskovski Rusi pa so jih imeli za "Russkie". Nemško ime zanje je bilo "Ruthenen", latinsko "Rutheni", za moskovske Ruse pa je bil v rabi izraz "Moscovitae". Skupnost prebivalcev na obeh straneh meje se je utrdila, ker je imel moskovski patriarh jurisdikcijo nad pravoslavni verniki v Poljsko-litovski zvezi. Ruska avtokefalna cerkev je bila naddržavna.

⁴² Prim. Unbegaun, 1953.

Izraz "rutenski jezik" (*idioma ruthenica*) ne glede na to, ali je šlo za pisno različico govornih vzhodne slovanščine, prednico današnjih ukrajinščine in beloruščine, ali za rutensko cerkveno slovanščino, je doživljal napade na različnih frontah in iz različnih razlogov.

Na litovski strani izobraženci poudarjajo podobnosti med latinščino in litovščino in skušajo uveljavljati politiko latinizacije,⁴³ s katero naj bi se borili proti vplivu jezika, imenovanega "ruski", se pravi knjižne rutenščine.⁴⁴ Ta jezik je bil po njihovem "barbarski", ker je bil a) jezik večnega sovražnika, se pravi "Moskovčanov",⁴⁵ b) "brez slovničnih pravil", kar npr. onemogoča enopomensko razlago zakonskih besedil (tako besedilo iz leta 1615).⁴⁶

Na poljski strani je predmet razprave bolj verska *dignitas* rutenščine oz. rutenske slovanščine. Pomemben dejavnik v tem sporu je polemični spis jezuita Petra Skarge *O enotnosti Božje cerkve pod enim samim pastirjem in o grški apostazi te enotnosti* (Vilna, 1577), ki je bil neposredno usmerjen proti cerkveni slovanščini kot jeziku bogoslužja. Tudi po njegovem mnenju ta jezik ne more posredovati božje besede, ker nima ustaljenih in dokončnih slovničnih in leksikalnih pravil. Samo latinščina (načeloma tudi grščina) sta usposobljeni za to nalogo, in sicer ravno zato, ker sta gramatikalizirani, kar onemogoča kakršno koli spreminjanje, se pravi kakršen koli dogmatski odklon. V nasprotju s tem pa se morata rutenščina in poljščina omejiti na oznanjevalno rabo, torej lahko imata le vlogo jezika za pridigo, ki je namenjena vernikom. Zaradi tega je Peter Skarga kljub vsej svoji verski zagretosti zelo nasprotoval zamisli o prevajanju Biblije tako v ljudski jezik kot tudi v cerkveno slovanščino.

Na Skargov očitek, da cerkveni slovanščini zaradi neobstoja slovničnih in retoričnih pravil (norm) manjka *dignitas*, so pravoslavni Ruteni odgovarjali na dva različna načina.

1. Po mnenju Ivana Višenskega (ok. 1550–ok. 1620), rutenskega meniha z gore Atos, Bog "bolj ceni staro cerkveno slovanščino kot grščino in latinščino" ravno zaradi tega, ker v njej ni najti "poganskih sleparij", kot sta slovničar in retorika. Cerkev slovanščini daje *dignitas* njeno sveto poreklo.

"Hudič se tako zagrizeno bojuje proti slovanskemu jeziku zato, ker nas ta [...] vodi k Bogu s preprostim in prizadevnim branjem, brez poganskih prevar in

⁴³ Prim. Dini, 1999, 23.

⁴⁴ Prim. Martel, 1937, 51–54.

⁴⁵ Litovski polemiki pogosto povezujejo *idioma Ruthenum* in *literae Moscoviticae*.

⁴⁶ Nav. v : Dini, 1999, 27.

priročnikov, brez vseh teh slovnice, retorik, dialektik in drugih praznih goljufij, ki dejansko prihajajo od Satana; navdaja nas s preprostostjo in ponižnostjo.”⁴⁷

Vendar pa je stališče Višenskega nekoliko protislovno, saj skuša mestoma vzpostaviti *dignitas* stare cerkvene slovanščine ravno na ta način, da njene odlike primerja z odlikami grščine in latinščine. V nekem drugem odlomku se namreč zavzema za pouk slovnice in retorike v okviru programa pravoslavnega izobraževanja.⁴⁸

2. Drugo vrsto odgovorov Skargi pomenijo poskusi, da bi ohranili *dignitas* stare cerkvene slovanščine in ji oblikovali *slovnico normo*. Rutenski izobraženci, ki so se pogosto šolali v katoliških ustanovah, so se lotili gramatikalizacije sporne rutenske cerkvene slovanščine. Te slovnice so tiskale pravoslavne *bratovščine*, laične kulturne organizacije, ki so od papeža iz Konstantinopla dobile pravico do ugovora zoper odločitve cerkvenih dostojanstvenikov. Eno od značilnih protislovij v tem obdobju in na tem območju je bilo, da so bile omenjene bratovščine ustanovljene po vzoru katoliških verskih bratovščin. S sprejemanjem in posnemanjem “zahodnih” struktur so se torej nameravale postaviti v bran ideološkemu in verskemu vplivu, ki se je širil prav s pomočjo enakih struktur. Poleg tega je treba poudariti, da moskovska Rusija bratovščin sploh ni poznala.⁴⁹

Zaradi tega se vprašanje, ali se tri velike starocerkvenoslovanske slovnice, izdane v Poljsko-litovski zvezi konec 16. in v začetku 17. stoletja (*Adelphotes*, Lvov, 1591; slovnica Lavrentija Zizanija, Vilna, 1596, in Meletija Smotrickega, Vilna, 1619), navdihujejo ob grški (Dionizij iz Trakije) ali latinski (Donat) tradiciji, ne zdi tako bistveno. Grške slovnice, ki jih prevajata Zizanij ali Smotricki, niso prišle iz bizantinskih knjižnic (se pravi iz otomanskega cesarstva), ampak ravno z osovraženege latinskega zahoda; gre zlasti za Laskarisovo grško slovnico (Milano, 1476) in slovnico nemškega luteranca Filipa Melanchthona⁵⁰ (1497–1560), ki je izšla v Lyonu leta 1554.

Če spisi o jeziku v moskovski ali rutenski Rusiji posnemajo ali prevajajo grška besedila, potem bi lahko rekli, da do začetka 16. stoletja vir navdiha ni toliko “grška slovničarska tradicija” (namreč izročilo Dionizija iz Trakije) kot zelo zadržano mnenje pravoslavne cerkve o preučevanju slovnice kot takem.

⁴⁷ Višenski, 1955, 23–24, nav. v: Frinck, 1985, 31–32.

⁴⁸ Višenski, 1955, 175–176.

⁴⁹ Prim. Bardach, 1982.

⁵⁰ Njegovo ime *Schwarzerd* je bilo helenizirano v *Melanchton*.

Zaradi svoje stične lege (z latinskim zahodom) in zaradi takratnega spora s privrženci protireformacije je Rutenija postala središče ruske slovničarske misli, ki v celoti počiva na z zahoda uvoženih grško-latinskih vzorih.

Slovnica Smotrickega iz leta 1619 je neposreden in jasen odgovor na Skargove obtožbe. Pisec skuša dati cerkveni slovanščini taka slovnična pravila, s kakršnimi se ponašata klasična jezika:

“Cerkvenoslovanska slovnica gotovo lahko prinese svojemu cerkvenoslovanskemu jeziku vse ugodnosti, kakršne običajno prinašata grška in latinska slovnica.”⁵¹

Celoten uvod temelji na dokazovanju, da imajo grščina, latinščina in cerkvena slovanščina ustaljeno slovnično normo, v nasprotju z rutenščino in poljščino; ta dva jezika sta primerna za uporabo pri prevajanju in razlaganju Svetega pisma neizobraženim ljudem. Namen Smotrickega je ponuditi zbirko pravil, ki bi omogočila “branje v stari cerkveni slovanščini in razumevanje tega, kar beremo”. Toda drugače kot npr. pri delu *Donat françois* (1531), tu ne gre za slovnico ljudskega jezika, ampak knjižnega, cerkvenega, že težko razumljivega in do neke mere pomešanega z govornim jezikom. Te slovnice torej ne moremo enačiti niti s kako latinsko slovnico na zahodu niti s slovnico ljudskega jezika.

Položaj je toliko bolj zapleten, ker jezik, ki ga opisuje Smotricki, niti slučajno ni prava stara cerkvena slovanščina; v njej poleg starih najdemo poznejše oblike, na katere sta vplivali poljščina ali rutenščina, pa tudi docela izmišljene. Gre pravzaprav za tako umeten in neživ jezik, da mu lahko dodamo neizpričane prvine, ne da bi nas zaradi tega kdo grajal ali jih celo sploh opazil.

HEREZIJE IN JEZIK: KAJ SLOVNICA PREUČUJE?

V treh velikih “verstvih, ki temeljijo na knjigi”, stoji napisano nasproti izgovorjeni besedi, ki je “neoprijemljiva”, “spremenljiva”, “nestalna”. Vendar pa se kar nekaj verskih sporov za časa renesanse ukvarja z drugačnim odnosom do oralnosti na eni in do slovnice na drugi strani.

Hude napetosti, povezane z verskimi spopadi, doživijo vrhunec v moskovski Rusiji konec 15. in na začetku 16. stoletja. Na območju Pskova in Novgoroda, ki je blizu meje z vojvodino Litvo, “heretiki” zavračajo uradno vero. Ohranili so popačene ostanke poganskih predstav in v njihovih spisih je čutiti sinkretizem različnih ruskih verskih ločin 14. stoletja, vzhodnoevropskih protestantov in južnoslo-

⁵¹ Smotricki, 2000, 133.

vanskih bogomilov.⁵² Njihove heretične ideje jim vzbudijo zanimanje za znanstvena vprašanja, med katerimi zavzemajo pomembno mesto slovnična in jezikovna. Temeljno besedilo tega gibanja je *Pismo iz Laodiceje*, katerega avtor je moskovski heretik Fedor Kuricin. Gre za kodirano besedilo, ki ga je napisal po vrnitvi iz Evrope, kamor je potoval konec 15. stoletja kot odposlanec Ivana III., vsebuje pa slovnične preglednice s pojasnili s področja besedišča, pravopisa in predvsem glasoslovja. Vsebina besedila je blizu reformatorskim idejam, ki se zoperstavljajo "tradiciji" in poudarjajo pomen znanja, ki "človeku prinaša srečo".⁵³

Načelo fonetične klasifikacije v delih heretikov pskovsko-novgorodskega kroga je v svojem izhodišču binarno in priklicuje v spomin izključevalne opozicije: samoglasnik : soglasnik, moški spol : nemoški spol, množina : nemnožina. Pred nami je miselni sistem, ki je v nasprotju z očaranostjo nad pravopisom, kakršno zaznamo pri Kostenečkem; predmet preučevanja postane "živ" glas.

"Pomen je vsebovan v združitvi telesa in duše z energijo", torej v združitvi soglasnika in samoglasnika v zlogu, ki zaživi v izgovoru. Ob tem prehodu od črke h glasu pa izoblikuje misel, da je pomen učinkovit (začne učinkovati) šele takrat, ko besedilo zaživi, se pravi, ko ga glasno izgovorimo.

Večina evropskih reformatorjev 15. in 16. stoletja je hkrati tudi pisala slovnične spise; zanje je bilo najpomembneje, da se Sveto pismo prevede v sodobne ljudske jezike. Enak nazor najdemo v Rusiji pri Ivanu Kuricinu, ki je pozival, naj se "svete knjige pišejo tekoče in brez okraskov" (*prjamo i gladko*).⁵⁴ Ena od najpogostejših zahtev, ki so jih postavljali ruski reformatorski heretiki, je bila odprava cerkvene slovanščine, ker je zastarela in je bolj ovira pri spoznavanju Boga kot pa edini vzvišeni jezik. Gre za korenito spremembo odnosa do jezika glede na palamitski hezihazem. Druga sprememba pa je v odnosu do učenja pisanja in branja, ki je nujno za zveličanje: "Znanje branja in pisanja je nujno za človekovo omiko in zveličanje" (prav tam).

Tako so heretiki leta 1483 iz hebrejščine prevedli Majmonidovo *Logiko*, znano pod imenom *Logika judovstva*. Prevod vsebuje podroben opis programa reformatorjev, v katerem se zavzemajo za svoboden razvoj znanosti.⁵⁵ Trdijo, da "kdor je

⁵² O bogomilih in manihejskih herezijah pri balkanskih Slovanih prim. Bozoky, 2003.

⁵³ V: Kolesov, 1991, 215.

⁵⁴ V: Kolesov, 1991, 216.

⁵⁵ Majmonid meni, da brezkompromisno preučevanje "znanstvene resnice" še zdaleč ne izključuje Boga, ampak nam pomaga, da bolje spoznamo njegovo popolnost.

neumen, ne more biti pri Bogu".⁵⁶ Logiko sestavlja slovnično gradiivo, primeri pa so prevedeni v svojevrstno mešanico cerkvene slovanščine in ljudske ruščine. Obdelane so različne vrste leksikalnih enot (sinonimi, antonimi, homonimi itd.), besedilo tvorijo številne jezikoslovne beležke, zlasti o teoriji stavka, kajti vse je mogoče spoznati skozi besedo. Tako je npr. obravnavano vprašanje različnih tipov presoje in pojavi se za tisti čas skrajno revolucionarna teorija o nasprotju med kategorijama realnega in možnega.⁵⁷

Ruski heretiki so izdelali tudi nov sistem glasoslovnih izrazov in svojo klasifikacijo glasov ter opisali fiziološke osnove fonacije.

Neusmiljeno preganjanje heretikov, ki se je začelo leta 1503, je prekinilo to "tradicijo" preučevanja živega, govornega jezika, iz katerega bi se lahko izoblikoval ruski nacionalni jezik na osnovi ljudskega jezika, kot se je to zgodilo v številnih evropskih državah. V polemičnih spisih proti heretikom so vsi fonetični zapisi nadomeščeni z razmišljanji o grafemih. Gre ponovno za pisni jezik, ki ga imajo za svetega; le ta lahko omogoči dostop do spoznanja božjega, ne pa "jezik srca".

Bizantinski izobraženec Maksim Grk, ki so ga povabili v Rusijo na dvor Vasilija III. (16. stoletje), da bi pomagal prevajati svete knjige iz grščine v cerkveno slovanščino, je bil obtožen herezije, ker knjig ni dovolj skrbno korigiral, in je preživel večino življenja po samostanskih zaporih, ne da bi se smel sploh še kdaj vrniti v Grčijo. Ena od glavnih točk obtožbe je bila, da je zamenjal enega od preteklih časov, namreč aorist, z drugim časom, perfektom (to je bilo docela v skladu z razvojem živega jezika, v katerem se aorist ni več rabil, poleg tega je pri tem času prihajalo do sovpada med 2. in 3. osebo ednine). Nespregljiva napaka, ki jo je s tem zagrešil, je bila, da je o Kristusu govoril kot o časovnem, minljivem, ne pa kot o večnem bitju.

To odklanjanje konvencionalističnega pristopa k znaku, kadar gre za verska besedila, je popolnoma v skladu s pojmom nadčutnosti posredovanega sporočila.

IDEOLOŠKI SPOPADI: ODKLONILEN ODNOS DO SLOVNICE

Prve tiskane slovnice ruske cerkvene slovanščine so sočasne z ideološkim spopadom v zvezi z zedinjenjem cerkva v Poljsko-litovski zvezi (16. stol.), čemur sledi rusko-poljska vojna v "nemirnem obdobju" na začetku 17. stoletja.

⁵⁶ V: Kolesov, 1991, 218.

⁵⁷ V. Kolesov piše, da "ta prevod spada k drugi tradiciji, namreč tradiciji iz latinščine prevedenih besedil" (1991, 219). To pa je ravno teza o geografskem poreklu "tradicij", ki jo želimo v tem prispevku ovreči.

Dejansko je prav to obdobje, ko se pri vzhodnih Slovanih najbolj razplameni tekmovalnost med katoliško-protestantskim svetom na eni in pravoslavnim na drugi strani. Najprej pri Rutenih v Poljsko-litovski zvezi in navsezadnje tudi v moskovski Rusiji. "Izročilo grško-vzhodne misli"⁵⁸ se je izčrpavalo in postopoma ga je nadomestilo nekaj drugega, nekaj, kar se je izoblikovalo pod "grško-rimskim" (prav tam) vplivom in kar bomo raje imenovali "miselni tok" ali pa bomo uporabili na žalost preveč razvrednoteni izraz "ideologija" – v smislu neeksplicitnih predstav, ki določajo znanstveno ali neznanstveno pisanje in razne vedenjske vzorce.

Izhodiščni ideološki spor je izhajal iz nasprotja med dvema pojmovanjema znanja, ki sta povezana z odnosom do jezika v teologiji, in je povzročil reakcijo med vzhodnoslovanskimi izobraženci, saj naj bi po mnenju nekaterih tamkajšnjih krogov zahodni pristop k izobraževanju ogrožal čistost bizantinske predstave o odnosu človeka do zveličanja.

V takem konfliktnem ozračju je prišlo do presenetljive reinterpretacije klasične grške kulturne dediščine, ki se je kmalu spremenila v simbol "latinske tradicije", saj je zahodni pristop k izobraževanju temeljil predvsem na Aristotelu, medtem ko se je vzhodni opiral na avtoriteto cerkvenih očetov (vzhodne cerkve) in življenja svetnikov.

Šele v tej luči dobi svoj smisel nasprotovanje pouku slovnice. Po mnenju številnih vzhodnoslovanskih učenjakov se predmet spora zastavlja kot retorično vprašanje: "Ali je bolje preučevati slovnico in retoriko ali brez učenja vseh teh prevar živeti preprosto življenje, kakršno je bogu všečno?"⁵⁹ Ob takem sistemu vrednot je razumljivo, da tako slovnico kot retoriko enačijo z "miselno prevaro", saj sta za človekovo zveličanje nepotrebni. Nasproti temu stoji drugačna "modrost", ki jo imajo za višjo, podedovana od očetov asketske in meniške vzhodne cerkve, zato jo lahko imenujemo "grško-orientalska", da nakažemo razliko v primerjavi s klasičnogrškim intelektualnim svetom V. stoletja pr. n. št. Ta bizantinska modrost trdi, da je vera pomembnejša od znanja, duhovna neoporečnost in čistost pa od "prevar razuma". Učenje že v izhodišču zavračajo, češ da je za zveličanje nepotrebno, kajti ponižnost je pomembnejša od preobsežnega znanja in od "oholega" znanja modreca in je nad njima.

⁵⁸ Florovski, 1937, 172.

⁵⁹ Odlomek iz spisa, ki ga je konec 17. stoletja napisal Evfemij, menih iz samostana Čudovo, naveden pa je v Florovski, 1927, 174.

Zaradi nevarnosti, ki je po njihovem mnenju grozila od zahodnega, "latinskega" preveč racionalnega in preveč intelektualnega pristopa k teologiji, so slovanski pravoslavni izobraženci zavzeli obrambno stališče, zato so morali izoblikovati osnovna izhodišča za svoje nasprotovanje kulturi, ki so jo imenovali "zahodna".

Zato razumemo, zakaj je knez Kurbski (1528–1583), ki je emigriral v Litvo v času Ivana Groznega, nasprotoval opuščanju cerkvenoslovanskega besedila Svetega pisma, zakaj je bil proti prevajanju v ljudski jezik in zakaj tudi ni bil naklonjen slovnici, ki evangelijski resnici postavlja nasproti umetne silogizme poganskih filozofov. Zanj je slovnica a) zahodna, se pravi brezbožna iznajdba (klasično Grčijo zaradi njenega poganstva enači z "zahodom", b) nepotrebna za zveličanje.

V zvezi s tem Boris Uspenski⁶⁰ opozarja, da ljudje, ki so nasprotovali slovnici in retoriki, niso bili kaki mračnjaki, lahko so bili zelo izobraženi. Imeli so pač svoje ideološko prepričanje. Podobna stališča lahko zasledimo pri cerkvenih očetih, vendar gre v tem primeru za boj proti poganstvu. V tej polemiki ne gre več za Rusijo 16. in 17. stoletja; v tem spremenjenem kulturnem kontekstu se je polemika uperila proti "latinskosti".⁶¹

Toda vprašajmo se še enkrat, ali je ta teološki spor o slovnici ruska posebnost.

Robins⁶² ugotavlja, da "so v ustanovah, ki so jih vodili krščanski duhovniki obravnavali klasično antično književnost, ki je imela to napako, da je bila poganska, kot sumljivo in nekateri od njih so kazali odkrito sovraštvo do njenih piscev in do jezika, v katerem so jo pisali, ker je drugačen od kasnejše, bolj ljudske latinščine Vulgate in cerkvenega obredja. Papež Gregor Veliki (590–610) je izrazil prezir do uporabe Donatovih slovničnih pravil na jeziku božjega navdahnjenja."

Predmet spora je zelo ideološki: slovnica deluje kot kalup, kot *model* in kot vsak model omogoča tvorjenje besedil, ki nosijo drugačen pomen, prav tako tudi besedil z ideološko zgrešeno vsebino. Zaradi tega so v srednjem veku tudi na zahodu lahko povezovali latinsko slovnico s satanom, ker uči, da je mogoče besedo *bog* sklanjati v množini. Peter Damian (1007–1072) v delu *De sancta simplicitate scientiae inflanti anteponeuda* pojasnjuje odlomek iz Geneze (III), kjer kača pravi Adamu in Evi: "V resnici Bog ve, da bi se vama tisti dan, ko bi jedla z njega,

⁶⁰ Uspenski, 1994, 14.

⁶¹ Naj poudarimo, da se z nasprotovanjem latinščini kot cerkvenemu jeziku srečamo v istem obdobju tudi v napadih na slovnico v poljskih protestantskih besedilih.

⁶² Robins, 1976, 72.

odprle oči in bi postala kakor Bog, poznala bi dobro in húdo." Iz tega Peter Damian potegne sklep o negativnih posledicah pouka slovnice:

"Ecce, frater, vis grammaticam discere? Disce Deum pluraliter declinare. Artifex enim doctor, dum artem inobœdientiae noviter condit, ad colendos etiam plurimos deos inauditam mundo declinationis regulam introducit."⁶³ [No, brat, se hočeš učiti slovnice? Uči se torej sklanjati Bog v množini. Res je spreten ta učitelj; medtem ko na novo utemeljuje večščino nepokornosti, uvaja sklanjatveno pravilo, za kakršno še ni slišal svet, ki omogoča tudi čaščenje več bogov.]

ZAKLJUČEK

Tudi v Rusiji (najprej rutenski in nato moskovski) je kot v vseh evropskih deželah prisotno prizadevanje za gramatikalizacijo. Vendar pa zaradi tega še ne moremo govoriti o posebni ruski slovničarski tradiciji. Lokalna zagotovila o obstoju te tradicije imajo zaradi svoje intenzivnosti skoraj že značaj zaklinjanja, zato ne ponujajo dovolj dokazov. Razprave o nasprotju med vero in razumom, ki se ukvarjajo s slovnico, so gotovo pomembne in morali smo pokazati, kako bistveno vlogo je igrala slovnica v hudih srednjeveških in renesančnih teoloških sporih v vzhodni Evropi. Toda to ni naš bistveni sklep. Pojem slovničarske tradicije je uporaben le *ad hoc*, kadar ga pač potrebujemo.

Brž ko se oddaljimo od glavnih kanonskih besedil, ki sestavljajo zaprt korpus "grško-latinskega" nabora klasičnih in srednjeveških tekstov, postane vse drugo nejasno, zlasti pa pojem "zahodna tradicija", kajti ni ji mogoče določiti vzhodnih meja. Slovničarske tradicije niso števnici, jasno razvidni predmeti, ampak nenehne transformacije različnih besedil, idej, predstav, ciljev in predmetov obravnave.

Ravno tako tudi istost in različnost, prelom in kontinuiteta niso diskretne količine, ampak elementi iste kompleksnosti. Opraviti imamo z gibanjem, ki lovi ravnotežje med sprejemanjem in odklanjanjem idej, ki prihajajo z zahoda (gledajoč ga kot absolutno drugo, od katerega se želimo odmakniti, smo ves čas pod vtisom njegovega čara), med inovativno in konservativno naravnostjo.

To, na kar pogosto gledamo kot na prostorsko razliko med vzhodom in zahodom (pravoslavljem in katolištvom), je v resnici ideološko razhajanje. Ne gre za razliko med grško in latinsko tradicijo, ampak za dva različna odnosa do jezika, pri čemer eden temelji na razumu, drugi pa na veri, med slovnico, ki je razum-

⁶³ J. P. Migne: *Patrologiae cursus completus*. Series latina, Paris, 1844-64, PL. CXLV, col. 695; nav. po Uspenski, 1994a, 16, op. 41

ljena kot ustalitev BESEDILA na eni strani, in tisto, ki je razumljena kot VZOREC za tvorjenje novega na drugi.⁶⁴

Pravzaprav skupni čas velja več kot prostorska ločenost, tudi če prihaja do razlik. Slovnica je zelo bogata, a malo raziskano področje preučevanja idejnih konfliktov, ki si neprestano sledijo, se preobražajo, se med seboj pobijajo in ponovno razlagajo. Nasprotni pari antični svet : krščanski svet, rimski svet : grški svet; racionalizem : fideizem; cerkveni jezik : ljudski jezik ne sovpadajo, skupno pa jim je to, da na višjem nivoju determinirajo pisanje spisov o slovnici.

Ostane nam še veliko dela, če bomo hoteli ponuditi okvir za analizo, ki bi omogočila prikaz ideoloških vsebin srednjeveških slovnici v slovanskem svetu. Slovničarski metadiskurz nam je pomagal pri odkrivanju resnice.

Prevedla: AGATA ŠEGA

BIBLIOGRAFIJA

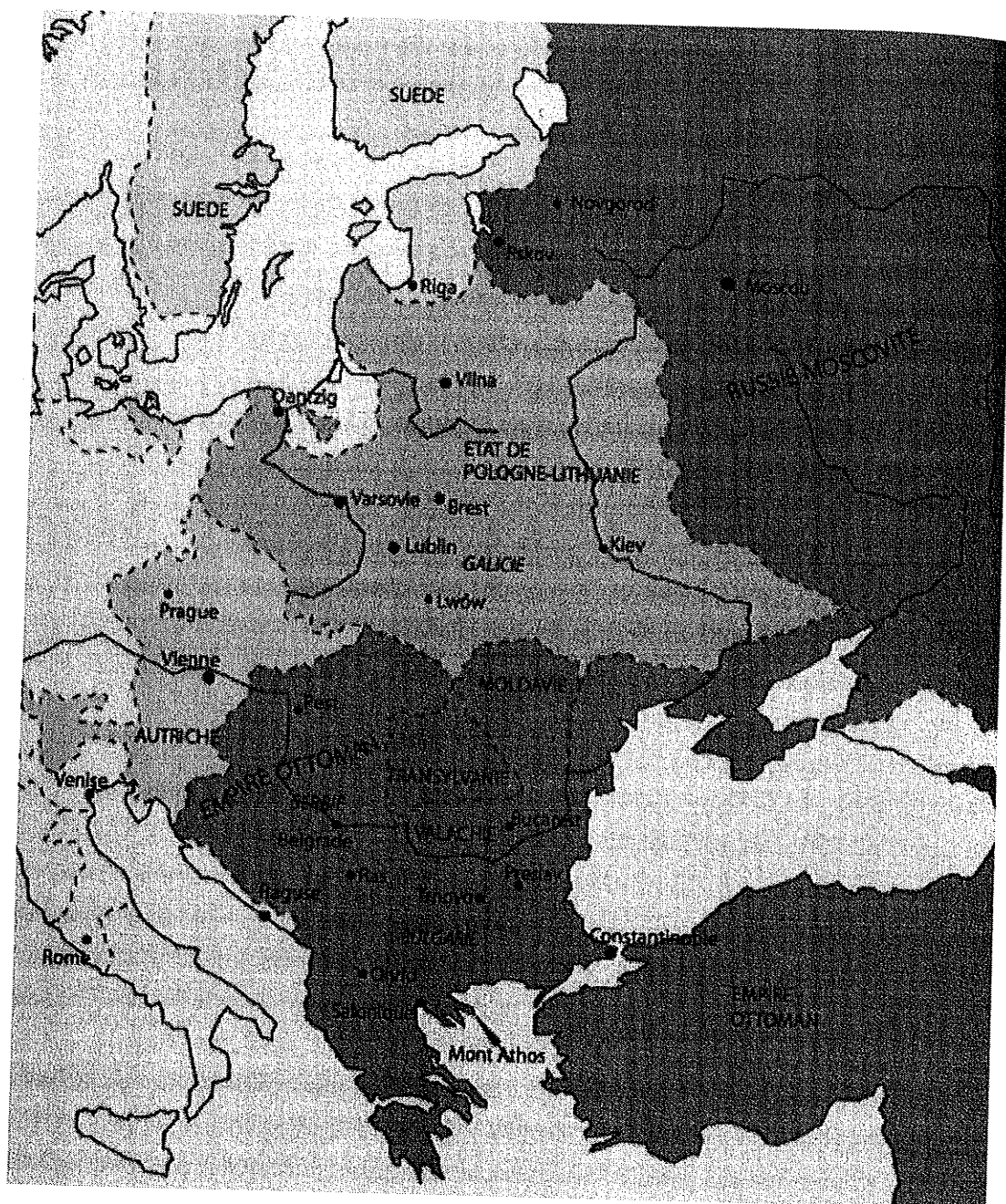
- ARCHAIMBAULT, S. (1999): "Grammaires du slavon et du russe", *Histoire Epistémologie Langage*, Corpus représentatifs des grammaires et des traditions linguistiques (t. 1), hors-série, n° 2, p. 423–453.
- ARCHAIMBAULT, S. (1999): *Préhistoire de l'aspect verbal. L'émergence de la notion dans les grammaires russes*, Paris: CNRS Editions.
- AUROUX, S. (1992): "Le processus de grammatisation et ses enjeux", v: Auroux, S., ur., *Histoire des idées linguistiques*, t. 2, Liège: Mardaga.
- BARDACH, J. (1982): "La rencontre des Eglises catholique et orthodoxe sur les territoires orientaux du Royaume de Pologne et de Lithuanie aux XIV-XVe siècles", *The Common Christian Roots of the European Nations*, Florence: Le Monnier, 817–826.
- BENVENISTE, E. (1966): *Problèmes de linguistique générale*, Paris: Gallimard.
- BOZOKY, E., ur. (2003): *Bogomiles, Patarins et Cathares, Slavica Occitania*, Toulouse, n° 16.
- BRETON, R. (1991): *Géographie des civilisations*, Paris: P.U.F., Que Sais-je?
- BULIČ, S. K. (1904): *Očerk istorii jazykoznanija v Rossii*, t. 1, Sankt-Peterburg: Merkušev. Rééd: München: Otto Sagner, 1989 [Essai d'histoire de la linguistique en Russie].

⁶⁴ Prim. Uspenski, 1994, 16.

- DESBORDES, F. (1989): "La naissance de la réflexion linguistique occidentale", v: Auroux, S., ur., *Histoire des idées linguistiques*, t. 1, Liège: Mardaga, 149–161.
- DINI, P. (1999): "The Dispute Among Humanists Regarding Latin, Lithuanian and Ruthenian", *Historiographia Linguistica*, 1–2, 23–36.
- ĐUROVIČ, L. (1995): "Emergence de la pensée grammaticale en Russie ancienne et formation de la grammaire du russe normé", v: Sériot, P., ur., *Une famille étrangeté: la linguistique russe et soviétique*, *Histoire Epistémologie Langage*, t. XVII, fasc. 2, 17–32.
- FLOROVSKI, A. (1937): "Le conflit de deux traditions – la latine et la byzantine – dans la vie intellectuelle de l'Europe orientale aux XVI-XVIIèmes siècles", *Bulletin de l'association russe pour les recherches scientifiques à Prague*, vol. V (X), Section des sciences philosophiques, historiques et sociales, n° 31, Prague: Russkij svobodnyj universitet v Prage, 171–192.
- FRICK, D. (1985): "Meletij Smotryč'kyj and the Ruthenian language Question", *Harvard Ukrainian Studies*, 9, 1–2, 25–52.
- FOUCAULT, M. (1966): *Les mots et les choses*, Paris: Gallimard.
- FOUCAULT, M. (1969): *L'archéologie du savoir*, Paris: Gallimard.
- JAKOBSON, R. (1968): "The beginning of national selfdetermination in Europe", v: Fishman, J. A. (ur.): *Readings in the Sociology of Language*, La Haye: Mouton, str. 585–596. (1ère éd.: *The Review of Politics*, 7 (1945), 29–42).
- JASKEVIČ, A. A. (2001): *Starabelarusskija gramatyki*, Minsk: Belaruskaja navuka [Les grammaires vieux-biélorussiennes].
- JELITTE, H. (1972): "Altrussische Traktate über die Sprache (Thematik, Methodik, Terminologie)", *Die Welt der Slaven*, XVII, H. 1.
- KOLESOV, V. V. (1991): "Razvitie lingvističeskix idej u vostočnyx slavjan", *Istorija lingvističeskix učenij*, Sankt Peterburg: Nauka, str. 208–254 [L'évolution des idées linguistiques chez les Slaves de l'Est].
- LAW, V. (2003): *The History of Linguistics in Europe, from Plato to 1600*, Cambridge: Cambridge University Press.
- LIHAČEV, D. S. (1973): *Razvitie russoj literatury X-XVII vekov*, Leningrad: Nauka [L'évolution de la littérature russe du Xème au XVIIème siècle].
- MARTEL, A. (1937): *La langue polonaise dans les pays ruthènes (1569-1667)*, Lille: Travaux et Mémoires de l'Université de Lille.
- MEČKOVSKAJA, N. B. (1998): *Jazyk i religija*, Moskva: Grand [Langue et religion].

- MILNER, J.-Cl. (1982): "A R. Jakobson, ou le bonheur par la symétrie", *Ordres et raisons de langue*, Paris: Seuil, 329–337.
- MOUNIN, Georges (1972): *La linguistique du XXème siècle*, Paris: P.U.F.
- NIKOLSKI, B. M. (1999): "O vos'mi častjax slova: problema istočnikov", v: *Evoljucija grammatičeskoj mysli slavjan*, Moskva: In-t slavjanovedenija [Sur les Huit parties du discours : un problème de sources].
- NIMČUK, V. V. (1967): *Movoznavstvo na Ukraïni v XIV-XVII st.*, Kyïv: Naukova dumaka [La linguistique en Ukraine aux XIV-XVIIe siècle].
- PICCHIO, R. (1972): *Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi*, Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- PICCHIO, R., GOLDBLATT, H., ur. (1984): *Aspects of the Slavic Language Question*, New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies (2 vol.).
- ROBINS, R. H. (1976): *Brève histoire de la linguistique, de Platon à Chomsky*, Paris: Seuil.
- ROBINS, R. H. (1993): *The Byzantine Grammarians, their place in History*, Berlin: De Gruyter.
- RUDENKO, D., PROKOPENKO, V. (1995): "G. Skovoroda et la tradition slave de philosophie du langage", v: Sériot, P., ur., *Une famille étrangeté: la linguistique russe et soviétique, Histoire Epistémologie Langage*, t. XVII, fasc. 2, 33–52.
- SÉRIOT, P., ur. (1995): *Une famille étrangeté: la linguistique russe et soviétique, Histoire Epistémologie Langage*, t. XVII, fasc. 2.
- SMOTRICKI, M. (1619): *Grammatiky Slavenskija pravilnoe Syntagma*, rééd. Moscou: M.G.U., 2000 [Structure correcte de la grammaire slave].
- STEFANINI, J. (1994): *Histoire de la grammaire*, Paris: CNRS Editions.
- ŠPET, G. (1922, [1989]): "Očerk razvitija ruskoj filosofii", *Sočinenija*, Moscou: Pravda [Essai sur l'évolution de la philosophie russe].
- TOMELLERI, V. S. (1999): *Die pravila gramatichnije der erste syntaktische Traktat in Russland*, München: Verlag Otto Sagner.
- UNBEGAUN, B. (1953): *L'origine du nom des Ruthènes*, Winnipeg: Académie ukrainienne libre des sciences.
- USPENSKI, B. (1994): "Otnošenje k grammatike i ritorike v drevnej Rusi (XVI-XVII vv.)", v: sb. *Izb. trudy*, t. 2, Moskva: Gnosis, 7–25 [L'attitude envers la grammaire et la rhétorique dans la Russie ancienne (XVI-XVIIème siècle)].
- VIŠENSKI, I. (1955): *Sočinenija*, Moskva-Leningrad [Œuvres].

WORTH, D. S. (1983): *The Origins of Russian Grammar. Notes on the State of Russian Philology before the Advent of Printed Grammars*, Columbus: Slavica.

Slovansko govoreče dežele v obdobju prvih tiskanih slovníc (okoli 1600).